

**«Повне зібрання законів Російської імперії»
як джерело дослідження дворянських опік
Півдня України**

Гончарова Наталія Олександрівна

У статті розглядається специфіка функціонування дворянських опік у південноукраїнських губерніях Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. на основі «Повного зібрання законів Російської імперії» як одного з провідних тогочасних джерел-носіїв законодавства. Проводиться описовий огляд матеріалу з аналізом основних правових норм у межах досліджуваного аспекту. Доводиться теза про те, що для регулювання діяльності дворянських опік була створена відповідна законодавча база.

Ключові слова: дворянська опіка, законодавчий акт, піклувальник, піклувальне управління, предводитель дворянства.

Гончарова Наталія. «**Полное собрание законов Российской империи**» как источник исследования дворянских опеки Юга Украины. В статье рассматривается специфика функционирования дворянских опеки в южноукраинских губерниях Российской империи в конце XVIII – начале XX вв. на основе «Полного собрания законов Российской империи» как одного из ведущих источников-носителей законодательства того времени. Проводится описательный обзор материала с анализом основных правовых норм в рамках исследуемого аспекта. Доказывается тезис о том, что для регулирования деятельности дворянских опеки была создана соответствующая законодательная база. **Ключевые слова:** дворянская опека, законодательный акт, опекун, опекуновское управление, предводитель дворянства.

Goncharova Nataliya. «**Complete Collection of Laws of the Russian Empire**» as a Source of Research of Noble Guardianship of the South of Ukraine. The article discusses the specifics of the operation of the nobility guardianship in Southern Ukrainian provinces of the Russian Empire in the late XVIII – early XX centuries based on the «Complete Collection of Laws of the Russian Empire», as one of the leading sources of carrier law of the time. Conducted a descriptive overview of the material to the analysis of basic legal norms in the test aspect. We prove the thesis that the regulation of the activity of noble guardianship was established appropriate legal framework.

Keywords: aristocratic guardianship, statute, guardian, guardianship administration, leader of the nobility.

Одним з найважливіших джерел з історії благодійності в південноукраїнських губерніях є законодавчі акти та постанови з «Повного зібрання законів Російської імперії» (ПЗЗ). Законодавчі акти відіграють головну роль в захисті підвалин існуючого ладу, вони виходять від верховної державної влади і мають вищу юридичну силу в межах певної території або всієї країни. У зв'язку з тим, що законодавчі матеріали закладають правову основу для реалізації поставлених цілей і виправдовують проведення тієї чи іншої політики уряду, саме вони є достатньо об'єктивними за характером опублікованими джерелами для вивчення основних аспектів соціальної політики кінця XVIII – початку XX ст.

Матеріали «Повного зібрання законів Російської імперії» стали предметом вивчення багатьох науковців. С. Гринич у своїй роботі доводить значущість ПЗЗ як важливого джерела з вітчизняної історії [3]. Особливості міського управління в Російській імперії в дореформений період на основі ПЗЗ висвітлює Ю. Демешко [4]. Законодавство як джерело вивчення специфіки фінансової політики в Російській імперії досліджує М. Долакова [5]. Процеси регулювання рекрутської повинності крізь призму матеріалів «Повного зібрання законів Російської імперії» розкриває І. Ковтун [6]. Джерелознавчий аналіз ПЗЗ з метою дослідження історії цензурних установ в Україні здійснює Н. Щербак [15]. Ю. Головка за матеріалами «Повного зібрання законів Російської імперії» вивчає історію зовнішньої торгівлі Південної України [2].

Останнім часом з'являються роботи, в яких характеризуються законодавчі акти «Повного зібрання законів» відносно певних станів, національних чи соціальних груп. О. Сутягіна для відтворення історії сибірського купецтва робить огляд російського торговельно-промислового законодавства XIX ст. [14]. У статті Т. Гаращук створюється джерельна база, що містить інформацію про загальну організацію процесів діловодства в дворянських депутатських зібраннях України кінця XVIII – початку XX ст. Значну увагу автор приділяє «Повному зібранню законів Російської імперії», наголошуючи на його універсальності [1]. Ю. Негода аналізує зміст законодавчих актів Російської імперії щодо можливості розкриття на їхній основі історії конфесій України в XVIII-XIX ст. [8], урядової політики у напрямку освіти іноземців в Україні [9]. Окремо дослідниця приділяє увагу характеристиці джерельних можливостей законодавства Російської імперії у питанні добродійної діяльності іноземців в Україні в XIX – на початку XX ст. [7]. У науковій розвідці Р. Почекаєва проводиться аналіз ПЗЗ для виявлення відомостей про традиційне право калмиків, зокрема, регламентації статусу монархів, специфіки калмицького суду тощо [13]. Однак, попри достатню кількість наявної наукової літератури історія дворянських опік Півдня України залишається недостатньо дослідженою.

Метою статті є на основі аналізу основних законодавчих актів «Повного зібрання законів Російської імперії» у галузі станової опіки визначити основні напрямки та форми діяльності дворянських опік у південноукраїнських губерніях у другій половині XVIII – на початку XX ст.

«Повне зібрання законів Російської імперії» є універсальним джерелом, в якому найповніше представлені закони Російської держави другої половини XVII – початку XX ст. Воно включає в себе укази, укладення, статути, маніфести, грамоти, трактати, положення, рескрипти, резолюції та інші документи. Цей цілісний, історично сформований комплекс джерел дозволяє досягнути основні аспекти урядової політики Російської імперії щодо станової благодійності. Залучення у виданні документів за значний хронологічний період дає можливість простежити еволюцію соціальної законотворчості уряду і виявити особливості регіональної політики.

Для розкриття теми дослідження було вивчено 60 нормативних документів з трьох зібрань ПЗЗ. Серед них різні види законодавчих актів, зокрема: маніфести (3); сенатські укази (12); іменні укази (3); височайше затверджена думка Державної ради (13); височайше затверджене положення Комітету міністрів (19); височайше затверджене положення (2); височайше повеління, оголошене міністром внутрішніх справ (2); височайше повеління, оголошене міністром юстиції (3); статути (1); правила (2). Відносно переважання документів, котрі регулювали діяльність дворянських опік у Другому та Третьому зібраннях (26 і 23 відповідно) пояснюється, насамперед, тим, що закладення законодавчої бази для станової опіки розпочинається з 1775 р., а Перше зібрання вміщує законодавчі акти 1649-1825 рр. Окреслимо також співвідношення загальнодержавних та місцевих законів – 33 та 27 відповідно. Доречно зазначити зростання кількості нормативних актів, що стосувались діяльності дворянських опік у південноукраїнському регіоні: в Першому зібранні 1, у Другому – 6 та в Третьому – 20. Відповідно, у 1881-1913 рр. основні організаційні засади функціонування дворянських опік на загальнодержавному рівні були вже визначені, а «регіональні» закони були спрямовані на вирішення конкретних питань.

Відзначимо в проблемно-хронологічній послідовності найбільш змістовні із законодавчих актів ПЗЗ щодо висвітлення досліджуваної теми.

Визначним для розкриття теми є документ «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» (1775). Зокрема, у ньому повідомляється про запровадження дворянських опік при кожному верхньому земському суді для піклування про майно та справи вдів і малолітніх дворянського стану. В акті розкриваються порядок роботи та склад дворянських опік; принципи обрання дворянських предводителів і призначення піклувальників, їхні обов'язки на цих

посадах [10, т. 20 № 14392, с. 229-293]. Доцільно зазначити, що цей закон, як і кілька наступних, визначають основні позиції функціонування дворянських опік у більшості губерній Російської імперії, включаючи і південноукраїнські. Саме тому доречним, на нашу думку, є долучення загальноросійських актів до джерельної бази вивчення окремого регіону.

Повноваження дворянських опік та призначених ними піклувальників перераховуються також у сенатському законі від 1784 р. [10, т. 22 № 16003, с. 153-155]. Відповідним сенатським указом підтверджується поширення чинних для великоросійських губерній правил про дворянські опіки на малоросійські та приєднані від Польщі губернії [10, т. 38 № 29054, с. 214-216].

Спеціальними законами роз'яснюються обов'язки піклувальників, котрі повинні щорічно в січні надавати звіти до дворянських опік, а ті, в свою чергу, надсилати їх на ревізію до Цивільної палати, Генерального та Головного судів [10, т. 33 № 26107, с. 464-465]. У випадку знаходження маєтку в різних округах, піклувальник мав подавати звіт кожній дворянській опіці окремо, оскільки, «якщо кожна опіка буде розглядати звіт не лише по своїй частині, то це принесе ускладнення не тільки піклувальнику, але й опікам» [10, т. 28 № 21361, с. 402-403].

Вартими уваги для висвітлення досліджуваного питання видаються також документи, в яких повідомляється про обов'язок дворянства певної місцевості утримувати канцелярії дворянських опік, «оскільки дворянські опіки засновані саме для дворянського стану», а за нагальної потреби збільшувати кількість коштів [11, т. 10 № 7767, с. 47]. Збір грошей з дворянських маєтків на збільшення утримання канцелярії дворянських опік мав проводитись на розсуд дворянських зборів певного регіону та здійснюватись у такому ж порядку, як і збір на утримання канцелярій депутатських зборів та предводителів [11, т. 11 № 9116, с. 455].

У нормативних актах ПЗЗ зосереджено чимало корисної інформації щодо діяльності дворянських опік, зокрема в південноукраїнських губерніях. Наприклад, дворянські опіки, як і сирітські суди, були підзвітні Судовій палаті, котрій були зобов'язані повідомляти про стан піклувального управління маєтками малолітніх дворян, про продаж та заставу цих маєтків тощо [10, т. 25 № 18667, с. 385].

Під дворянську опіку одразу потрапляли спірні маєтки за духовними заповітами. Обов'язковою умовою у таких випадках було повідомлення у періодичних виданнях, аби ті, хто має право оскаржити таке рішення, могли це зробити в дворічний термін з дня публікації [10, т. 33 № 26004, с. 381-382]. Окремим сенатським розпорядженням від 1826 р. затверджувалось передавання у відання дворянських опік маєтків, що підлягають продажу через казенні стягнення. Зрозуміло, що управління ними покладалось на особливих піклувальників, призначених з числа дворян [11, т. 1 № 682, с. 1216-1217]. Певними правовими нормами регулювалась процедура накладення опіки на маєтки дворян. Це могло

бути клопотання від дворянства або розпорядження губернатора певної місцевості з аргументованим роз'ясненням причин. Якщо в дворянина, котрий підпав під опіку, були наявні маєтки в інших губерніях – відповідним розпорядженням на керівництво тих губерній покладалася нагляд за ними [11, т. 4 № 2650, с. 92].

1836 р. датується закон про заборону заповідати нерухомі дворянські маєтки особам, які не мали права ними володіти. Оскільки документ не мав зворотної дії, вже заповідані маєтки потрапляли у відання дворянських опік, від котрих поступали у вільний продаж після дворічного відстрочення для пред'явлення можливих претензій. Виручений капітал дворянська опіка передавала вказаним у заповіті спадкоємцям [11, т. 11 № 9685, с. 174-175]. Наведемо дані ще однієї постанови (1861): про право дворянських опік у надзвичайних випадках дозволяти піклувальникам замість уплати відсотків від боргової суми видавати кредиторам нові позичкові зобов'язання, однак не вищі за суму цих відсотків [11, т. 36 № 37521, с. 379].

Цінну інформацію містить Маніфест про заснування Державного позичкового банку. Так, у п. 11 йдеться про право піклувальників малолітніх дворян, з дозволу дворянської опіки, закладати їхнє майно в банк [10, т. 22 № 16407, с. 614-627]. Крім того, наголошується на обов'язку дворянської опіки відповідної губернії, у випадку прострочення терміну боргових виплат, призначити піклувальників для управління маєтком, а також на відповідальності піклувальника за прибутки закладених у банку маєтків та виплату наявних боргів (п. 17) [10, т. 22 № 16481, с. 754]. У 1833 р. був оприлюднений особливий сенатський указ, згідно з яким скарги на дворянські опіки та піклувальників над маєтками, що підлягали піклувальному управлінню за несплату боргу позичковому банку, піклувальній раді чи приказу громадського піклування, мали розглядатись наступним чином: на дії опік – Цивільною палатою, на дії піклувальників – відповідною дворянською опікою [11, т. 8 № 5934, с. 44-50].

Дослідник може здобути багато цікавих даних щодо функціонування дворянських опік з Положення про порядок опису, оцінки та публічного продажу майна. У цьому документі, зокрема, йдеться про таке: під час опису маєтку, який підпав під опіку, мали бути присутні член дворянської опіки та піклувальники (§ 11, п. 2); якщо нерухоме майно власника описане з метою задоволення казенних позовів, то воно до продажу поступало у відання дворянської опіки (§ 135); якщо дворянська опіка при піклувальному управлінні маєтком з'ясувала, що оброки та повинності, призначені попереднім власником, нерозмірні з можливостями селян, то опіка мала звернутись до губернського правління з клопотанням про призначення нового окладу, що відповідатиме стану маєтку та вигодам, які отримують селяни від землі та угідь (§ 147); власнику заборонялось проживання у власному маєтку, коли він описаний за борги та переданий

у відання дворянської опіки, окрім того, участь в управлінні ним та розпорядження прибутками (§ 150) [11, т. 7 № 5464, с. 437, 448-450].

Чималий інтерес для розкриття історії дворянських опік у південноукраїнських губерніях складають наступні постанови. По-перше, це указ про заснування в Таврійській губернії Ялтинського повіту. Поява нової адміністративної одиниці спричинила відкриття повітових органів влади. Цікаво, що справи малолітніх дворян Ялтинського повіту доручались завідуванню Сімферопольської дворянської опіки, котра отримала назву Окружної Сімферопольської та Ялтинської дворянської опіки. Голова об'єднаної установи – предводитель дворянства Сімферопольського та Ялтинського – мав обиратися дворянством обох повітів [11, т. 13 № 11080, с. 196-197]. По-друге, це документ про заснування в м. Ананьєві особливого повітового суду та дворянської опіки, котрі створювались за аналогією з відповідними установами в Херсонській губернії. До речі, до появи Ананьївської дворянської опіки питання піклування над місцевими дворянами вирішувались Тираспольською дворянською опікою [11, т. 14 № 12703, с. 733].

Нерідко, створені окружні дворянські опіки з часом розділялись. Так, після заснування в 1841 р. у м. Ялті повітового суду та дворянської опіки, дворянство Ялтинського повіту отримало дозвіл на обрання повітового предводителя дворянства та зобов'язувалось утримувати канцелярію новоствореної Ялтинської дворянської опіки. Саме тому Окружна Сімферопольська та Ялтинська дворянська опіка розпалась на самостійні повітові одиниці [11, т. 16 № 14947, с. 862-863]. Однак, практика заснування об'єднаних дворянських опік застосовувалась і в пізніший період. Наприклад, у м. Бендерах в 1869 р. засновано дворянську опіку для завідування піклувальними справами Бендерського та Аккерманського повітів Бессарабської області. Окружного предводителя дворянства обирав бессарабський шляхетний стан. Тут згадаймо постанову про судову відповідальність повітових предводителів дворянства за незаконні дії у координації роботи дворянських опік, у випадку відповідного рішення Урядового сенату [11, т. 37 № 38911, с. 332].

Аналіз змісту ПЗЗ дозволяє стверджувати, що регіональні дворянські опіки діяли в рамках єдиної загальноросійської структури. Так, інцидент у Тираспольській дворянській опіці щодо нецільового використання коштів підзвітних малолітніх дворян отримав широкий розголос серед інших дворянських опік та викликав додаткове сенатське розпорядження про необхідність суворого дотримання чинного законодавства у цій сфері [11, т. 5 № 3477, с. 137-138]. Прикладом для підтвердження вищезазначеної тези є також постанова про призначення повітових суддів до числа членів дворянських опік у Бессарабській області, «оскільки такий порядок діє в інших губерніях» [11, т. 21 № 20512, с. 337]. Крім того, оскільки не всі населені пункти мали можливість

утримувати власні станові навчальні заклади, батьки направляли дворянську молодь до існуючих у великих містах. У «Зібранні» є правила обрання вихованок до Харківського інституту шляхетних дівчат, які поширювались на Воронежський, Катеринославський, Курський та Орловський прикази громадського піклування. За цими правилами, саме дворянська опіка відповідного регіону зобов'язувалась обирати по три кандидатки від кожного, надаючи необхідні відомості, зокрема свідоцтво про дворянство та наявне майно [11, т. 3 № 1724, с. 45-46].

«Повне зібрання законів Російської імперії» містить чимало розпоряджень про зосередження у віданні дворянських опік Півдня України управління над майном, справами та особистістю місцевих дворян. Наведемо приклади. Єлисаветградською дворянською опікою Херсонської губернії було встановлене піклувальне управління над рухомим та нерухомим майном 5-х малолітніх дітей таємного радника, графа Володимира Остен-Сакена (1888); над рухомим та нерухомим майном визнаної божевільною вдови колезького радника Катерини Скаржинської (1889) [12, т. 8 № 5167, с. 183; т. 9 № 5819, с. 83].

У 1891 р. Кишинівська дворянська опіка Бессарабської губернії поширила піклувальне управління на майно, справи та особистість потомствених дворян: Бессарабського губернського предводителя дворянства, дійсного статського радника Івана Катаржі, його дружини Ольги, матері Софії Катаржі та сестер – вдови полковника Марії Мазаракій-Дебольцової та вдови ротмістра Олександри Крупенської [12, т. 11 № 7439, с. 57]. Цим же роком датується передання у відання Катеринославської дворянської опіки майна та всіх справ померлого статського радника Олександра Поля. У документі зазначається, що за загальними правилами опіку призначено в складі трьох піклувальників: одного за рішенням названої опіки, другого – за обранням вдови померлого дворянина, а третього – за вибором кредиторів [12, т. 11 № 7899, с. 487].

Окремими законодавчими актами засвідчується продовження піклувального управління над майном та справами померлого статського радника Олександра Поля: з 1891 р. до 1897 р.; з 1897 р. до 1900 р.; з 1900 р. до 1902 р.; з 1902 р. до 1904 р.; з 1904 р. до 1907 р. [12, т. 17 № 13807, с. 624; т. 20 № 18261, с. 854; т. 24 № 24152, с. 725]. Скасоване піклувальне управління над майном Олександра Поля було з 1908 р. Як бачимо, встановлене дворянською опікою піклувальне управління тривало роками. Зокрема, піклувальне управління над особистістю, майном та справами Бессарабського губернського предводителя дворянства, дійсного статського радника Івана Катаржі, його дружини Ольги, матері Софії Катаржі та сестер Марії Мазаракій-Дебольцової та Олександри Крупенської було продовжене з 1894 р. до 1897 р. [12, т. 14 № 10321, с. 42-43]; з 1897 р. до 1900 р. [12, т. 17 № 13807, с. 94-95]; з

1900 р. до 1903 р. [12, т. 20 № 18261, с. 216]. Зауважимо, що внаслідок смерті І. Катаржі в 1897 р. та М. Мазаракій-Дебольцової в 1900 р. піклувальне управління щодо них було продовжене лише над майном, яке лишилось після них. Дозвіл на скасування піклувального управління над особистістю та майном потомствених дворянок Ольги Катаржі й Олександри Крупенської та над майном потомствених дворян Івана Катаржі та Марії Мазаракій-Дебольцової був датований 1903 р. [12, т. 23 № 22997, с. 532].

Траплялись випадки дарування дворянами свого майна дворянським опікам. Так, відставний поручик Іван Коваленський передав у спільне володіння без права відчуження дворянським товариствам Рязанської та Катеринославської губерній родовий маєток в с. Царедар Ростовського повіту, що включав 1 тис. 862 дес. землі. Управління маєтком покладалось на Ростовську дворянську опіку, а прибуток з нього розподілявся між дворянськими товариствами двох губерній [12., т. 24 № 24152, с. 223]. Існували й інші випадки зростання земельного фонду дворянства в регіонах. Так, у 1910 р. у власність катеринославського дворянства перейшла земельна ділянка (90 дес. 445 кв. саж.) зниклого безвісти дворянина Христіанова. Зауважимо, в документі окремо наголошувалось, що при появі законних спадкоємців, за умови надання ними доказів права власності на це майно, воно мало бути негайно повернене цим особам [12, т. 30 № 33312, с. 456].

Отже, аналіз правових норм Російської імперії, котрі діяли у сфері станової опіки, доводить, що законодавчі акти як самостійний вид джерел мають потенційно високі інформаційні можливості. Основна увага законодавчих джерел була зосереджена на таких напрямках діяльності дворянських опік: процес створення, тимчасового перетворення або поєднання дворянських опік; обов'язки дворянських опік, їх підзвітність державним органам; повноваження піклувальників; порядок встановлення і реалізації піклувального управління майном, особистістю та справами дворян; обернення на користь дворянських товариств виморочної нерухомості, подарованих маєтків або таких, що належали зниклим безвісти дворянам тощо. Безперечно, у роботі з «Повним зібранням законів Російської імперії» як історичним джерелом слід враховувати наступні позиції: через відсутність чіткого визначення поняття «закон» до ПЗЗ вміщено величезну кількість нормативних актів різної значущості, крім того, прийнятий документ не завжди мав практичну реалізацію. Таким чином, з метою об'єктивного висвітлення досліджуваного питання необхідне залучення комплексу джерел.

Література

1. *Гаращук Т. С.* Джерела з історії дворянських депутатських зібрань України (кінець XVIII – початку XX ст.) / Т. С. Гаращук // Науково-практичний журнал «Архіви України». – 2014. – Вип. 3 (291). – С. 112-120.
2. *Головко Ю. І.* Матеріали «Повного зібрання законів Російської імперії» як джерело з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. / Ю. І. Головко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. XXX. – С. 252-255.
3. *Гринич С.* «Полное собрание законов Российской империи» – важный источник по отечественной истории / С. Гринич // Купола. – 2006. – Вып. 3. – С. 42-44.
4. *Демешко Ю.* «Звід законів Російської імперії» як джерело дослідження питань міського управління Російської імперії / Ю. Демешко // Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі: матеріали наукової конференції з міжнародною участю. – К., 2013. – С. 46-49.
5. *Долакова М. М.* Законодательство как источник изучения истории финансовой политики в Российской империи / М. М. Долакова // Евразийский юридический журнал. – 2013. – № 8 (63). – С. 101-103.
6. *Ковтун І.* «Повне зібрання законів Російської імперії» як джерело дослідження рекрутських наборів / І. Ковтун // Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі: матеріали наукової конференції з міжнародною участю. – К., 2013. – С. 78-81.
7. *Негода Ю. С.* Законодавчі акти Російської імперії як джерело з історії доброчинності іноземців в Україні (XIX – початок XX ст.) / Ю. С. Негода [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://historical-club.org.ua>. Доступ – 26.10.2014 р.
8. *Негода Ю. С.* Повне зібрання законів Російської імперії як джерело з історії конфесій України XVIII–XIX ст. / Ю. С. Негода // Наукові праці ЧДУ ім. Петра Могили: Історія. – 2012. – Вип. 186. – Т. 198. – С. 54-58.
9. *Негода Ю. С.* «Полное собрание законов Российской империи» как источник для изучения просвещения в национальных общинах Южной Украины (XIX – начало XX вв.) / Ю. С. Негода // Электронный периодический научный журнал «SCI-ARTICLE.RU». – 2014. – № 5 (январь). – С. 52-60. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://sci-article.ru>. Доступ – 29.07.2014 р.

10. Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗРИ). – Собрание I (1649-1825). – СПб., 1830.
11. ПСЗРИ. – Собрание II (1825-1881). – СПб., 1830-1884.
12. ПСЗРИ. – Собрание III (1881-1913). – СПб., 1885-1916.
13. Почекаев Р. Ю. Полное собрание законов Российской империи как источник по истории политико-правового развития кочевых государств в составе России (на примере Калмыцкого ханства) / Р. Ю. Почекаев // Архивы и история Российской государственности. – 2013. – № 4. – С. 111-114.
14. Сулягина О. А. Законодательные акты Полного собрания законов Российской империи как источник по истории сибирского купечества XIX в. / О. А. Сулягина // Вестник Томского государственного университета. – 2008. – № 3 (4). – С. 37-41.
15. Щербак П. «Полное собрание законов Российской империи» як джерело дослідження діяльності цензурних установ в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / Н. Щербак // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія. – 2008. – № 94/95. – С. 134-137.